

Василь ЗАДОРЖНИЙ,
кандидат філологічних наук,
м. Київ

ПРО ДЕЯКІ УСТАЛЕНІ ТРАДИЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ПРАВОПИСІ

Правописна дискусія в Україні триває давно, однак очевидних позитивних результатів вона досі не дала, а, здається, навпаки, породила ще більше різноголосся щодо шляхів удосконалення правописної системи сучасної української літературної мови. Негативним моментом у ній, на нашу думку, було те, що вчені-мовознавці відразу не відмежувалися від численних виявів усезнаючого дилетантизму, якому надали трибуну засоби масової інформації, через що змушені були витратити зусилля на спростування фантазмагорій, витворених розпаленою уявою невігластва. Справжня ганьба для нашої сучасної культурної ситуації в тому, що чи не найактивнішу участь в «обговоренні» проблеми взяли чужомовні засоби масової інформації, де авторами виступали люди, що, живучи в Україні, розмовляють мовою іншої держави й уважають для себе морально припустимим менторствувати в українській культурі.

Однак і в самому середовищі українських мовознавців одностайності немає. Чому? Для нас цілком очевидно, що глибинною причиною незгод під час обговорення правописної проблематики є те, що насправді вона виявила той рівень проблем сучасної української мови, який стосується не окремих питань правопису як такого, а певних аспектів її подальшого розвитку як системи загалом. У схожій культурній ситуації початку ХХ ст. видатний український мовознавець С.Смаль-Стоцький писав: «Коли б у нас були розсліди історії української письменної мови, як вона, почавшись від Котляревського, на цілій етнографічній території українського народу в 19-му столітті укладалася, чиї і які в ній слідно впливи, як вона з-під чужих впливів визволялася, в які шати чи чужі лахи прибиралася, в якому стані внаслідок цього всього вона тепер знаходиться, то аж тоді показала б вона нам не в кривому дзеркалі і ми навчилися б на хибі нашої письменної мови і її правопису бути вирозумілими, та про цю письмону мову і про її правопис судити без того завзяття, яке бачимо в піднятому в останніх часах правописному питанні» [9; 3]. Неупереджена оцінка деяких етапів розвитку української літературної мови й нині залишається актуальною; зокрема це стосується часів підрадянського її існування.

Усім більш-менш обізнаним відомо, що прихильники правописних змін в основному спираються на правописну систему, вироблену в «Ук-

раїнському правописі» 1928 р. і доволі різко змінену в деяких її аспектах в «Українському правописі» 1933 р., який став визначальним у виробленні правописних норм української мови впродовж наступних десятиліть; саме на цю, теж уже традицію, покликаються їхні опоненти. Про обсяг запропонованих змін можна дізнатися з докладної статті В.Німчука «Проблеми українського правопису в ХХ ст.», що є післямовою до проекту найновішої редакції «Українського правопису» [5; 242–333]. Автор післямови так формулює методологічні принципи, якими керувалася група науковців, що обстоює доконечність внесення змін у нині чинний правопис: «Звичайно, правопис 1928 р. не був ідеальним, але зміни в ньому в умовах тоталітаризму не завжди були його вдосконаленням, а окремі модифікації... були прямо деструктивними, бо зачіпали природну, віками сформовану систему української мови» [5; 276]. Уважаємо, що саме аналіз сучасних правописних норм із погляду їхньої відповідності системі української мови тільки й може мати доказову силу з приводу тих чи тих правописних пропозицій. Українська мова, звичайно ж, розвивалася й у підрадянські часи, але тут треба чітко розрізняти, що є іманентним розвитком мови як самодостатньої системи, а що є свідомим формуванням її літературно-нормативного стандарту, у тому числі тих його аспектів, які безпосередньо залежать від прийнятої правописної системи. Адже неможливо не погодитися з В.Німчуком, який пише: «Дбаючи про орфографію, дбаємо про глибинні елементи нашої культури. Через правопис охороняємо неповторність звучання української мови, зміцнюємо її оригінальну структуру» [5; 333]. Якщо українській мові судилося справжнє довголіття, то кілька десятиліть її функціонально втятого існування в чужій тоталітарній системі є всього лиш епізодом, якому навряд чи варто приписувати цінність української культурно-історичної традиції. В умовах чужоземного поневолення національну традицію творить опір йому, а не компроміс із ним. Стверджуючи це, ми, однак, далекі від наміру відкидати в українській культурі те, що просто силою історичних обставин припадає на підрадянські часи. Отже, правописні проблеми, на нашу думку, будуть задовільно розв'язані лише тоді, коли сучасна українська мовознавча наука знайде в собі мужність неупереджено продискутувати набага-

то складнішу проблему характеру тих змін в українській літературній мові, яких вона зазнала в період приблизно 1930–1990 рр.

Предметом розгляду в нашій статті буде в основному прийняте сучасними українськими правописами правило про спосіб передачі засобами українського алфавіту європейського *h* в іншомовних запозиченнях, оскільки це питання порушували чимало учасників дискусії, але воно так і не знайшло належного висвітлення ні в проекті найновішої редакції «Українського правопису», ні в післямові В.Німчука. Увага дискутантів зосередилася лише на способі передачі засобами української мови європейського *g*. Запропоноване щодо цього правило є, очевидно, паліативним, див.: «1. Літеру *g*, яка у відповідних мовах позначає дзвінкий проривний звук *ɣ*, у загальних назвах та у власних географічних назвах на письмі передаємо буквою *g*: *агент, агітатор, агресія, багаж, газ, гараж, гарантія...*; *Англія, Бельгія, Гамбія, Гвінея, Гренада...* 2. У власних назвах людей (іменах, прізвищах) відповідно до *g* у мові-джерелі напишемо *ɣ*, а відповідно до *h* – *ɣ*: *Вергілій, Георг Вільгельм, Фридрих Гегель, Георг Фридрих Гендель, Васко да Гама...*» [18; 149]. Непослідовність цієї правописної рекомендації зумовлена, на нашу думку, тим, що автори проекту не відповіли (очевидно, насамперед собі) на радикальне питання про місце у фонологічній системі української мови проривного [ɣ]. У своїй статті щодо цього В.Німчук помітно послідовніший, бо говорить про дзвінкий проривний [ɣ] як саме про повноправний елемент української фонологічної системи [5; 282–295]. А якщо це так, то рекомендація засвоювати з ним лише власні назви людей, ігноруючи характер звука в загальних та у власних географічних назвах, є, на нашу думку, доволі штучним ученим конструктом. Безперечно, у сучасному українському літературному мовленні проривний [ɣ] практично відсутній, однак це має цілком правописну причину, і про це докладно пише В.Німчук: «Якраз у час, коли швидко розвивалася середня й вища освіта, відбувалося масове оволодіння літературною мовою, а словниковий склад мови поповнювався новими інтернаціоналізмами, з азбуки викинуто засіб позначення окремої фонемі. А це, звичайно, мало негативні наслідки для звукової системи мови. Під впливом друкованої продукції, особливо масової преси й художньої літератури, з “нівельованою” однією буквою *g* почав зникати звук [g] не тільки з нових і новітніх запозичень... а й з узвичаєних, давно засвоєних і суто українських лексем» [5; 287]. І далі спеціально про наслідки цього для сучасної мовленнєвої практики українських мовців та їхніх орфографічних звичок: «Втручання в правопис державно-політичних сил і відсутність букви *ɣ* у нашій академічній орфографії протягом понад 50-ти років є причиною того, що нині широкий загал не знає, в яких іншомовних словах згідно з орфоепією

(орфографією) мови-джерела писати *ɣ* і в яких писати *ɣ*» [5; 293]. До речі, цю очевидну причину занепаду проривного [ɣ] констатувало й українське мовознавство підрадянських часів, див.: «Іншомовні [h] і [g] передаються на письмі тільки однією літерою *g*, що веде до нівеляції вимови [g] як проривного приголосного» [10; 145]. В.Німчук, на нашу думку, правильно оцінює перспективу розвитку української мови в майбутньому, якщо нині визнати проривний звук [ɣ] повноцінним елементом фонологічної системи української мови: «Повне повернення України в європейський культурний ареал, поновлення безпосередніх контактів української мови з західноєвропейськими врешті-решт допоможе новим поколінням вживати *h* і *g* в запозиченнях відповідно до вживання їх у мовах-донорах запозичень» [5; 293]. Очевидно, саме таку перспективу розвитку української мови бачили й автори «Українського правопису» 1928 р., запропонувавши правило: «Чуже *h* передаємо нашим *ɣ*, що ж до чужого *g*, то в новіших запозиченнях його треба передавати через *ɣ*, у запозиченнях же, засвоєних давніше, особливо з грецької мови, віддаємо нашим *g*» [12; 64]. Ці рекомендації нині можуть видаватися занадто складними з погляду практичного застосування їх для сучасного мовця, який відповідну лексику засвоював за іншими правилами, однак сама суть орфографічних пропозицій «Українського правопису» 1928 р. доволі проста: включити звук [ɣ] у засвоєння іншомовної лексики без будь-яких обмежень як повноправний елемент фонологічної системи української мови. У цьому він послідовніший за проект «Українського правопису» найновішої редакції. Ми впевнені, що якби мовні звички українців так визначалися в цьому з 1928 р., нині цієї орфоепічно-орфографічної проблеми просто не було б. Зауважимо, проте, що як прикладне правило ця рекомендація теж не була бездоганна, оскільки вона «консервувала» фонетичний стан раніше засвоєної українською мовою іншомовної лексики, обсяг якої, зрозуміло, був невідомий. Однак можна припустити, що згодом уся запозичена лексика була б вирівняна орфографічно за принципом послідовного розрізнення [g] = [ɣ] і [h] = [ɣ]. Зовсім нечітким тут було формулювання щодо т.зв. грецизмів. О.Синявський, один із творців «Українського правопису» 1928 р., цілком слушно зауважив, що тодішня правописна дискусія була, по суті, не так змаганням «двох правописно-мовних звичок, як двох культурно-історичних впливів» [7; 104]. Ця обставина спростовує думку про якийсь особливий статус в українській мові т.зв. грецизмів. Реальними запозиченнями з грецької мови в українську були давні *Галилея, Голгота, Єгипет; гармонія, граматика, огірок* та ще деякі; решта ж т.зв. грецизмів – це інтернаціональна лексика (в основному різногалузєва термінологія), утворена в європейських мовах у новий час. Тому українська вимова цих слів природно

відображала не грецьку (еллінську) вимову їх, а вимову в мовах-джерелах або в мовах-посередниках. Саме це породило відмінності між східноукраїнською традицією вимовляти, наприклад, *геній, географія, гітс* тощо та західноукраїнською – *геній, географія, гітс*. Якщо реальним збудником цієї останньої були мови польська та німецька, то для першої – російська. До речі, усі т.зв. грецизми в останній засвоєні з характерним для неї проривним [г], а вже звідти вони надходили в українську мову з фарингальним [г] за схемою фонологічного розрізнення цих звуків у генетично споріднених словах типу *гад, галка, голос, голуб, гора, город* тощо. Тож не випадково саме проблема розмежування слів за ознакою «грецьке» – «не грецьке» виявилася, за свідченням О.Синявського, нездоланою для творців «Українського правопису» 1928 р.: «Всім добре відомо, і президія не спускала того з ока, що походження слова – “грецьке” слово і “не грецьке” слово – річ часто важка навіть для спеціалістів-філологів» [7; 107]. Отже, задовільне розв’язання проблеми правопису іншомовних слів потребує докладнішого мовознавчого опрацювання проблеми іншомовної лексики в нашій мові. В українському мовознавстві чинник російського впливу на українську мову з тими чи тими оцінками завжди визнавали, але він ніколи не був предметом наукового аналізу.

На нашу думку, проблему передачі іншомовного [g] засобами української мови неможливо задовільно розв’язати без зв’язку з проблемою передачі іншомовного [h]. Саме в цьому зв’язку, у вигляді опозиції [g]–[h], вона постає як проблема якості фонологічної системи української мови. Адже не випадково деякі учасники сучасної правописної дискусії висловлювали думки про те, що іншомовний звук [h] треба послідовно передавати як український звук [г]. Саме такою, як уже згадувалося, була рекомендація «Українського правопису» 1928 р. Проект «Українського правопису» найновішої редакції загалом цю проблему трактує тотожно, див.: «Літеру *h* ... передаємо українською буквою *г*» [18; 150]. Проте далі у правилі зазначено: «Згідно з усталеною традицією існують випадки передачі іншомовного *h* буквою *x* (особливо в словах англійського походження): *хобі, хокей, хол* та ін.» [18; 150]. І тут виникає відразу кілька запитань: 1) як і коли усталилася правописна традиція, що суперечить загальному правилу? 2) чому такий спосіб фонетичного засвоєння іншомовного [h] стосується насамперед англійської за походженням лексики? 3) які конкретно слова стоять за багатозначним «та ін.» у переліку винятків із правила? 4) чи взагалі можна у правописних рекомендаціях не наводити винятки повним списком? Адже якщо винятків так багато, що перелічити їх технічно неможливо, то це означає, що саме правило трактує явище недосконало. Тобто можна припустити, що тут приховано існує незроз’язана мовознавча проблема. Яка?

Ні «Український правопис» 1928 р., ні «Український правопис» 1933 р. вказівок на особливі випадки передачі іншомовного *h* українською буквою *x* не містять [див.: 12; 64], [13; 63]. Уперше правило з’являється в «Українському правописі» 1946 р. в такій редакції: «В окремих словах (особливо англійського походження) *h* передається буквою *x*, напр.: *хавбек, хескер, хокей, Хаггард, Хемінгуей*» [14; 102]. У такому формулюванні воно повторене й у другому виданні «Українського правопису» 1960 р. [див.: 15; 150], у трохи зміненому – в пізніших, третьому (1990 р.) та четвертому (1993 р.), його виданнях щодо ілюстративного матеріалу, але залишаючись тотожним щодо самої суті рекомендації, напр.: «В окремих словах англійського походження *h* передається літерою *x*: *хобі, хокей, хол; Хемінгуей* та ін.» [17; 98].

З наведених у списках запозичених слів першим в українську мову потрапило, мабуть, слово сучасної мови *хокей* [див.: СУМ XI; 112, 113]; його фіксують уже українські лексикографічні джерела, створені наприкінці 1920-х рр., напр.: *хокей* [СЧС; 466], однак повністю ця словникова стаття має такий вигляд: *хокей* – див. *гокей* [СЧС; 466], і вже з тлумаченням: *гокей*, англ. – 1) особлива гра...; 2) назва ковзанів для гри в гокей [СЧС; 112]. Див. також у «Правописному словнику» Г.Голоскевича, укладеному, як відомо, за нормами «Українського правопису» 1928 р.: *хокей*, див. *гокей* [Голоск.; 426] і *гокей, гокею* (гра) [Голоск.; 78]. Ці мовні дані ми інтерпретуємо так, що в живому мовленні українців 1920-х рр. змагалася дві тенденції щодо відтворення іншомовного *h*: за допомогою *г* або *x*, однак тодішні нормативісти корегували його за схемою *h = г*. Див. ще один подібний приклад: *харакірі* – див. *гаракірі* [СЧС; 464] і *гаракірі*, япон. – в Японії – самогубство через розрізання собі живота [СЧС; 96], а також: *харакірі*, треба *гаракірі* [Голоск.; 422] і *гаракірі* (япон.), не відм. [Голоск.; 71]; пор. сучасне: *харакірі* [СУМ XI; 23]. Написання (і, відповідно, вимова) *харакірі, хокей* після рекомендованих у 1920-х рр. *гаракірі, гокей* упроваджене в українській мові в наступне десятиліття, див.: *харакіри* – *харакірі* [РУС₃₇; 849], *хоккей* – *хокей* [РУС₃₇; 853]. Безперечно, що це було зроблено під впливом сформульованої тоді радянським державно-партійним керівництвом доктрини про взаємне зближення мов підрадянських народів, зокрема української та російської. Поза сумнівом, що ці іншомовні слова насамперед потрапили до російської мови, де й набули відповідного графічного і фонетичного оформлення, а вже потім у такому вигляді проникали в живе українське мовлення. За умов як цілковитої політичної узалеженості України від імперського, а згодом радянського центру, так і закономірної за цих обставин культурної залежності її від Росії, що в мовній площині дорівнювало підрядності української мови щодо російської,

розуміння невідповідності фонетико-графічного оформлення слів у вигляді *харакірі, хоккей* фонологічній системі української мови належало тільки філологічній ученості, а аж ніяк не стихійному мовленню, що знавало русифікаційного тиску. Українське мовознавство до 1920-х рр., очевидно, ще мало в собі моральні та інтелектуальні сили обґрунтувати концепцію самостійного шляху розвитку української мови, не озираючись на мову російську. Однак сама можливість відмінностей між рос. *харакіри, хоккей* і укр. *гаракірі, гокей* (зрозуміло, що йдеться не про ці два конкретні слова, а про принципи) в тодішній суспільно-політичній атмосфері, створеній більшовицьким режимом, сприймалася як загроза йому. Саме тоді українському мовознавству була відведена роль «обґрунтовувати» доцільність русифікації української мови, а не вивчати її.

Ті чи ті мовні звички вимовляти слова іншомовного походження з'являються й усталюються не самі по собі, а залежно від авторитетно стверджених рекомендацій учених. Суть заторкнутої нами проблеми стане зрозумілішою, коли уважніше придивитися до списку ілюстративного матеріалу, який наводиться до правописного положення про спосіб передачі іншомовного *h* українською літерою *z*, де серед інших слів подано, наприклад, *гінді, Гельсинкі, «Гілтон» (готель), Гелена, Горст* тощо [див.: 18; 150], що суперечить мовленнєвим звичкам сучасних українських мовців, які ці слова вимовляють як *хінді, Хельсінкі, «Хілтон», Хелена, Хорст* та ін., адже саме в такому орфографічному оформленні вони траплялися їм у безлічі написань протягом тривалого часу. Очевидно, новітні рекомендації таку їхню вимову не трактують як узвичаєну. З наведеного списку лише слово у вимові *Гельсінкі* стало більш-менш звичним віднедавна для мовця в Україні. Цей випадок засвідчує елементарний для мови, що розвивається без перешкод, закон засвоєння іншомовного слова: усе починається зі звичайного мовлення, а вже потім потрапляє у словники тощо. Ще трохи більш як десять років тому форма *Гельсінкі* була «дисидентською» альтернативою «офіційній» формі *Хельсінкі*. У такому фонетичному оформленні це слово вживали учасники Української гельсинської групи сприяння виконанню Гельсинських угод у 1970–1980-х рр., а згодом було спопуляризоване в назві активної на зламі 1980–1990-х рр. суспільно-політичної організації – Української гельсинської спілки. На жаль, у сучасній українській культурній ситуації іноді доводиться елементарні речі тлумачити докладно. Для тих, хто звук за російським зразком *Хельсинки* по-українськи повторювати *Хельсінкі*, форма *Гельсінкі* й досі видається мовною дивовижею: мовні стереотипи можуть бути доволі стійкими. Однак цілком прийнятним для сучасної мовної свідомості є давня назва столиці Фінляндії *Гельсингфорс*, що й у мові російській теж

звучала як *Гельсингфорс*. Більше того, коли в середині ХХ ст. російська мова допускала вимову *Гельсинки*, то й українська його вимова *Гельсінкі* [див.: РУС₄₈; 77] не викликала жодних заперечень. Хоч як це прикро, культурно-історична пам'ять сучасного українського інтелігента рідко коли сягає такої «сивої» давнини, що вимірюється кількома десятками років. Тим часом джерело середини ХХ ст. фіксує не лише рос. *Гельсинки* з українським відповідником *Гельсінкі*, а й наочно демонструє, як поява в російській мові форми *Хельсинки* тут-таки зумовлює відповідні зміни в мові українській – *Хельсінкі* [див.: РУС₄₈; 756]. Окремого коментаря варте також слово сучасної мови *гінді*, що в такій вимові суперечить ще досі поширеному в українському літературному мовленні *хінді*, яке збігається з рос. *хинди*. Уперше в новітні часи однозначність у написання (і вимову) цього слова вніс «Український правопис» 1990 р. [див.: 16; 103]. У такому фонетичному оформленні відтоді його фіксує й українська лексикографія: *гінді* [див.: ОС₉₄; 149], однак раніше тут допускалася варіативна орфографія, див.: *гінді і хінді* [ОС₇₇; 147], *хінді і гінді* [ОС₇₇; 812]. Див. також дуже показове з погляду реального словокористування в підрадянські часи оформлення словникової статті *хінді, гінді* [СУМ XI; 74] з ілюстрацією з мовознавчої праці: «У самій Індії... вважають, що **хінді** (виділено нами. – В.З.) й уряду – дві різні мови... [там само]. Динаміку цього процесу, як вона представлена в українській лексикографії, можна спостерігати в такому вигляді: *хинди – гінді* [РУС₄₈; 756] (1948 р.) – *хинди – гінді, хінді* [РУС III; 621] (1969 р.) – *гінді*, див. *хінді* [РУС II; 71] (1971 р.) – *хінді, гінді* [СУМ XI; 74] (1980 р.). Безперечно, правописне *гінді* (1990 р.) спричинене не зміною в реальній вимові його українськими мовцями, а змінами в суспільно-культурному житті України кінця 1980-х рр., коли про проблеми розвитку української мови стало можливим задумуватися, не боячись репресивних санкцій радянських державно-партійних органів, цього визначального «культурного» чинника в підрадянській Україні.

Однак чи можна вважати задовільно розв'язаною правописну проблему, якщо одному чи кільком словам у загально сформульованих правописних рекомендаціях повертають давню орфографічну форму, яка вже встигла зайти в суперечність із новітніми мовними звичками принаймні більшості українських мовців? Чому *гінді* краще за *хінді* або чому *Гельсінкі* відповідніше за *Хельсінкі*? Цілком очевидно, що цю проблему треба насамперед розв'язати методологічно, адже іншомовна лексика в українську мову продовжує надходити і буде надходити далі. Списковим способом її розв'язати неможливо. Читання у виборі способу передачі іншомовного *h* триває. Наприклад, проект «Українського правопису» найновішої редакції рекомендує писати слово *голдінг* [див.: 18; 150], тим часом у новому «Словнику іншомовних

слів» воно має вигляд *холдинг* [СІС; 964], що повторюється і в похідному *холдинг-компанія* [СІС; 964]. Те ж саме спостерігається, скажімо, у різному озвученні нового запозичення *gobit* або *xobit*. Причому, незважаючи на появу ще 1992 р. українського перекладу О.Мокровольського відомого роману англійського письменника Дж.Толкіна «Гобіт, або Мандрівка за Імлисті гори», де вперше з'являється химерна істота гобіт, назва якої є результатом авторської мовотворчості, в сучасному українському живому мовленні (чому?) переважає форма цього слова у вигляді *xobit*. Найновіше правописне правило не дає відповіді на питання, що повсякчас постає перед українським мовцем, як правильно писати (і вимовляти) численні новітні запозичення: *гакер* чи *хакер*, *гард-рок* чи *хард-рок* (адже є в українській мові давнє запозичення того самого кореня з німецької *гарт*), *гін-гон* чи *хін-хон*, *гіт* чи *хіт*, *гобі* чи *хобі*, *гук* чи *хук* (пор. з давнім запозиченням в українську мову того ж кореня з німецької *гак*), *Рудольфінергауз* чи *Рудольфінерхауз* (адже є *блокгауз*, *пакгауз*, *цейхгауз*) та багато ін., що їх абсолютна більшість українських мовців засвоює у другому з наведених варіантів. Виходить, що правописне правило суперечить узвичаєній мовній практиці українців. Проте неупередженому поглядові доволі легко помітити джерело цієї суперечності: якщо правописна рекомендація відтворювати іншомовне *h* українською літерою *г* ґрунтується на розумінні близькості фонологічних характеристик відповідних звуків європейських та українських мов, то сучасна українська мовна практика зорієнтована на спосіб засвоєння цього звука в російській мові, котра європейський звук [h] адаптує як рос. [x]. Повторимо, що т.зв. іншомовна лексика в українській мові впродовж тривалого часу реально засвоювалася не як англіцизми, галліцизми, германізми тощо, а як русизми – у такому фонетичному оформленні, якого вона набувала в російській мові, відповідно до її фонологічної системи. Саме у відмінності фонологічних систем цих двох близькоспоріднених мов і криється проблема, що є предметом нашого аналізу.

Стосовно засвоєння іншомовних слів з *h*, то слід брати до уваги, що українська мова у своїй фонологічній системі має фарингальний звук [ɣ] та задньоязиковий [x], що, як бачимо, виступають у цій ролі конкурентами. Очевидно, треба проаналізувати спосіб артикулювання цих звуків української мови, щоб виявити, який із них є відповіднішим для передачі іншомовного [h]. Згідно із сучасною науковою оцінкою, український звук [ɣ] за способом творення є шумним щільним дзвінком, а звук [x] – шумним щільним глухим [див.: 11; 91]. Крім ознаки за дзвінкістю/глухістю, розрізняються вони за активним мовним органом, що бере участь у їхній артикуляції; при цьому приголосний [ɣ] є глотковим, а [x] –

задньоязиковим [там само]. Щоб уникнути термінологічних непорозумінь, зазначимо, що термін «глотковий» є тотожним із терміном «фарингальний» [див.: 10; 176]. «Фарингальний приголосний твориться внаслідок звуження, що виникає в порожнині глотки завдяки рухові кореня язика назад і зближенню його з її задньою стінкою, а також внаслідок скорочування м'язів задньої стінки глотки» [10; 132]. Натомість «звук [x] ... вимовляється при зближенні задньої частини спинки язика з заднім краєм твердого піднебіння і суміжною з ним частиною м'якого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина. Шуми виникають внаслідок тертя повітря об краї цієї щілини» [11; 83]. Європейський же, зокрема англійський, звук [h] різні фонетисти трактують по-різному; одні вчені вважають його гортанним, інші – фарингальним [див.: 2; 35], однак останнім часом його трактують як фарингальну фонему [див.: 19; 22]. Наголосимо ще раз, що мова тут не йде про власне англійський звук [h]; тотожним із ним щодо артикуляції є, наприклад, і німецький [h], який Л.Щерба вважав нижньо-фарингальним [див.: 2; 35]; це взагалі стосується й інших мов. Той факт, що українська мова у ХХ ст. слова типу *хавбек*, *хобі*, *хокей* тощо засвоїла зі звуком [x], пояснюється аж ніяк не артикуляційними особливостями англійського [h], а тим, що на момент їхнього запозичення в ній самій у ХХ ст. з'явилася тенденція (про причини якої тут не згадуємо) іншомовний звук [h] передавати за допомогою [x], а не [ɣ], як це було раніше. Факт здебільшого англійського походження такого типу запозичень зумовлений не якісними особливостями артикулювання англійського [h], а цілком нейтральними з цього погляду обставинами домінування в цей час у світі англійської мови. Спосіб же його артикулювання характеризують так: «При вимові [h] повітря проходить через гортань і глотку; задня стінка глотки (фаринкса) звужується одночасно з легким рухом кореня язика в напрямку глоткової порожнини» [19; 31] (пер. з англ. – наш. – В.З.). Безсумнівно, за способом артикулювання англійський [h] значно ближчий до українського [ɣ], ніж до [x]. За умови безпосереднього контакту між англійською й українською мовами найвідповіднішою тут була б фонетична кореляція між англійським [h] й українським [ɣ]. Зрозуміло, що в різних мовах рідко коли бувають звуки, які б цілком збігалися за способом їхнього артикулювання, однак повсюдною практикою сприйняття фонологічної системи чужої мови є адаптування її відповідно до артикуляційної бази мови-реципієнта. Фонетичне засвоєння такого роду іншомовної лексики в українську мову відбувалося без уваги на фонологічну сумісність артикуляційних особливостей звуків європейських і українських, а з огляду на спосіб її засвоєння мовою російською. А ця остання, на відміну від української, не має у своїй фонологічній системі

фарингального звука, близького до європейського [h], тому для передачі його користується задньоязиковим [x] (орфографічно літерою російського алфавіту *x*). Тож під час вивчення іноземних мов росіянам є потреба в методичному роз'ясненні артикуляційних відмінностей між ними, напр.: «Приголосний звук [h]. Такого звука в російській мові немає. В англійській мові він трапляється тільки перед голосними і на слух являє собою легкий, ледве чутний видих. На відміну від російського звука [x] англійський звук [h] утворюється без будь-якої участі язика, тому потрібно стежити за тим, щоб задня спинка язика не піднімалася до м'якого піднебіння» [1; 41].

Хід наших міркувань від проблеми засвоєння іншомовної лексики українською мовою привів нас до проблеми вивчення іноземних мов і змісту методичних рекомендацій для тих, хто їх вивчає. І це не випадково. Адже агентами засвоєння іншомовної лексики в будь-яку мову є освічені люди, що, крім рідної, володіють також іноземними мовами. Від того, за якими методиками вони вивчали ту чи ту мову, залежить і те, як вони її чують. Відомо, що радянська школа була єдиною у своїх методологічних засадах та методичних рекомендаціях щодо вивчення іноземних мов і вироблялися вони в єдиному центрі тоталітарної держави, одним із пріоритетних завдань якої була мовна уніфікація і русифікація. За умов тотальної русифікації неросіян нікому й на гадку не спадало в питанні вивчення іноземних мов у, скажімо, Україні брати до уваги ті особливості фонологічної системи української мови, які зближували її з європейськими мовами і віддаляли від мови російської; навпаки, самі думки про це вважалися еретичними. Інертність асимільованого мислення провінційного різновиду всеімперської інтелігентської маси в Україні теж сприяла русифікаційним тенденціям у засвоєнні іноземних мов. В українській спеціальній літературі, на жаль, узагалі немає докладної характеристики способу вимови, наприклад, англійського [h], яка б спиралася на фонологічну систему української мови. Занадто загально звучить таке пояснення способу вимови [h]: «Звук середній між українськими *г* і *х*» [6; 11]. Із загальнодоступних джерел можна здебільшого отримати таку інформацію: «[h] – простий безголосий видих» [10; VIII], пор.: «h – простий видох» [4; 11] і навіть: «h – [вимовляють] як звук *x* (дуже слабкий)» [3; 3]. Див. також приклади рекомендованої розмовником вимови: How do you do! – хау ду ю ду; How are you! – хау а ю; Hello! Hi! – хелоу, хай [там само]. Тут же виразно постає й другий аспект проблеми: до уваги зовсім не береться факт наявності в українській мові проривного [r], хоч його присутність у ній ніколи не підлягала сумніву, а тому англійський [g] рекомендовано вимовляти як український [r], див.: Good morning! – гуд монін; Good luck! – гуд лак; Glad to meet you! – глед

ту міт ю [там само; 7]. Цей останній приклад, може, аж занадто драстичний, але він дуже показовий щодо того, як українці протягом останніх десятиліть засвоювали європейські мови. З цього видно, що проблема засвоєння європейського [h] нерозривно пов'язана з проблемою засвоєння європейського [g]. Потреба розрізнити їх у запозичених словах породжує проблему вибору між [g] = [r] і [h] = [r] або [g] = [r] і [h] = [x]. Практика передачі [h] за допомогою [x] послаблює позиції [r] в українській фонологічній системі, хоч він за способом артикуляції тотожний європейському [g], натомість його роль на себе перебирає відмінний за артикуляцією звук [r].

Стереотип засвоєння сучасним українцем європейського [h] як [x] створений у радянській школі за зразком узвичаєної такої відповідності між цими звуками в російській мові. Відома така практика під час вивчення чужих мов, коли вимову іншомовних звуків педагоги «ставлять» своїм підопічним. Так українцям «поставили» вимову, за якою європейський [h] дорівнює українському [x]. У сучасному українському мовленні можна натрапити на речі просто разючі, що показують, як далеко зайшов цей процес. Наприклад, у живому мовленні й мові української преси прізвище *Гнатишин* вимовляють і пишуть як *Хнатишин* на тій лише підставі, що носій його, українець у Канаді, засобами латинської графіки передає його у формі *Hnatyshyn*. Значить, навіяний сучасному українцеві стереотип сприйняття «англійського» [h] як відповідника українського [x] дуже сильний, заступає перед його свідомістю розуміння того очевидного факту, що *Гнатишин* – власне український антропонім, дери́ват від *Гнати́ха* (Гнатово дружина). Подібне стається з нащадком українських емігрантів у Франції на прізвище *Горішний* (пор. укр. апелятив *горішний*, що походить від укр. *гора*; те саме, що *верхній*), яке латиницею передається як *Horishnyj*; земляки на історичній батьківщині, яку він, мабуть, із душевним трепетом відвідав, розгледіли в ньому чужинця з кумедним прізвищем *Хорішний*. Виглядає так, що нині існує дві України: одна – Гнатишиних, Горішних та ін. і друга – Хнатишиних, Хорішних etc. За іронією історичної долі, носіям цих українських прізвищ, щоб бути визнаними в сучасній Україні як Гнатишин і Горішний, очевидно, треба було на чужині змінити їх на *Gnatyshyn* (*Гнатишин*) і *Gorishnyj* (*Горішний*). Як бачимо, стереотипи т.зв. освіченості іноді виявляються сильнішими за живе чуття рідної мови, однак ми сумніваємося, що задовільне пояснення цього соціокультурного феномену в сучасній Україні може належати мовознавству.

Ще одним дотичним до цієї проблеми прикладом може бути спосіб сучасної передачі в українській мові європейського жіночого імені *Hanna*

як *Ханна*. Деформованій чужими соціокультурними стереотипами українській свідомості насамперед ментально важко впізнати тут ім'я *Ганна*, тожне з українським, адже воно внаслідок ментальної асиміляції українців панівною російською культурою сприймається як соціально «нижкє» на тлі «культурного» *Анна*. Комплекс національної меншовартості настроєє думку сучасного українця у фонетичній близькості між українським *Ганна* і європейським *Hanna* бачити не закономірність генетично споріднених мов, виявом чого насправді воно і є. Ні, для нього це навіть не курйоз якогось вигадника-українофіла; це – скандал, підступ, адже такого не може бути, згідно з неспростовним аргументом, що такого бути не може взагалі.

Мовознавчі проблеми, звичайно, є похідними від соціокультурних проблем, проблем ментальності. Стосовно ж обговорюваної, усе таки мовознавчої, проблематики згадані вище приклади сучасного українського мовлення є чи не найкращим доказом того, як шляхом відповідних методичних рекомендацій можна деформувати мовний слух цілої нації. Після цього, звичайно, слова типу *гаракірі, гобіт, гокей, голдинг* тощо видаватимуться курйозами абстрагуючої філології на тлі звичних *харакірі, хобіт, хокей, холдинг* і т.ін.

Явище русифікації української мови мало просто декларувати: те, що колись було подвигом, нині стає просто риторикою. Науковий підхід до проблем українського моворозвитку вимагає виявлення й вилучення з живої тканини української мови тих деструктивних елементів, внесених у неї в добу її насильницької нівеляції, що породили й далі підживлюють хаотизацію внутрішньосистемних процесів у ній. Проблема методологічно правильного розв'язання способу адаптації в українській мові іншомовної лексики з [g] і [h] – актуальна. На нашу думку, задовільно її можна розв'язати не паліативним способом складання ніколи не повних списків слів у правописних правилах, а визначенням місця у фонологічній системі української мови звуків [r], [r] і [x], а також їхньої якісної кореляції з європейськими [g] і [h]. Як виглядає, українське мовознавство не змогло дати навіть інтерпретації цьому явищу, без чого, на нашу думку, немає жодних підстав говорити про якусь усталену традицію. Традиції витворюються внаслідок органічного розвитку національної культури, яка сама себе адекватно оцінює й інтерпретує. Незрозуміле ж у ній для неї самої – не традиція, а точка конфлікту. Конфлікту, який, проте, можна зняти адекватним тлумаченням явища.

Список умовних скорочень

Голоск.	Голоскевич Г. Правописний словник / Г.Голоскевич. – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто; Львів, 1994.	РУС₄₈	Русско-украинский словарь. – Москва, 1948.
ОС₇₇	Орфографічний словник української мови. – К., 1977.	РУС	Русско-украинский словарь : у 3 т. – К., 1969.
ОС₉₄	Орфографічний словник української мови. – К., 1994.	СІС	Словник іншомовних слів / Л.О.Пустовіт, О.І.Скопненко, Г.М.Сюта, Т.В.Цимбалюк. – К., 2000.
РУС₃₇	Російсько-український словник. – К., 1937.	СУМ	Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980.
		СЧС	Словник чужомовних слів / І.Бойків, О.Ізюмов, Г.Калишевський, М.Трохименко. – К., 1996.

Література

- Бонк Н.А. Учебник английского языка / Н.А.Бонк, Г.А.Котий, Н.А.Лукьянова. – Москва, 1982.
- Бровченко Т.А. Сопоставительный анализ согласных украинского и английского языков / Т.А.Бровченко. – Одесса, 1955.
- Матвіїшин В.Г. Українсько-англійський розмовник / В.Г.Матвіїшин, І.І.Штерн. – К., 1991.
- Мюллер В.К. Англо-русский словарь / В.К.Мюллер. – Москва, 1990.
- Німчук В.В. Проблеми українського правопису в ХХ ст. / В.В.Німчук // Український правопис : [проект найновішої редакції]. – К., 1999.
- Подвезько М.Л. Англо-український словник / М.Л.Подвезько, М.І.Балла. – К., 1974.
- Синявський О. Коротка історія «Українського правопису» / О.Синявський // Культура українського слова. – 1931. – 36. 1. – С. 93–111.
- Англійсько-український словник. Українсько-англійський словник / [упоряд. С.А.Коваль та ін.]. – К., 1994.
- Смаль-Стоцький С. Правописні непорозуміння / С.Смаль-Стоцький. – К., 1914.
- Сучасна українська літературна мова : Фонетика / [за заг. ред. І.К.Білодіда]. – К., 1969.
- Тоцька Н.І. Сучасна українська літературна мова / Н.І.Тоцька. – К., 1981.
- Український правопис. – Х., 1928.
- Український правопис. – Х., 1933.
- Український правопис. – К., 1946.
- Український правопис. – [вид. 2-ге, випр. і допов.]. – К., 1960.
- Український правопис. – [вид. 3-тє, випр. й допов.]. – К., 1990.
- Український правопис. – [вид. 4-тє, випр. й допов.]. – К., 1993.
- Український правопис : [проект найновішої редакції]. – К., 1999.
- Leontyeva S.F. A theoretical course of english phonetics / S.F.Leontyeva. – Moscow, 1980.